

The Nature of Image Schemas in the Attributive Uses of Fitnah in the Holy Qur'ān

Seyyed Jalal Amini¹ , Blasem Mohseni² , Amir Moghaddam Mottaqi³

1. PhD Student in Arabic Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Dr. Shariati Faculty, Ferdowsi University of Mashhad, Iran. Email: se.amini@mail.um.ac.ir
2. Assistant Professor, Department of Arabic Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Dr. Ali Shariati Faculty, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. Email: bl_mohseni@yahoo.com
3. Associate Professor, Department of Arabic Language and Literature, Faculty of Iran and Humanities, Dr. Ali Shariati Faculty, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. Email: a.moghaddam@ferdowsi.um.ac.ir

Research Article

Extended Abstract

Research Objective

Language, as a complex communicative system, is not merely a means of transmitting information but also reflects the mental structure and how humans perceive the surrounding world. In this context, the cognitive linguistics approach holds that abstract concepts are conceptualized through human sensory and embodied experiences. A central theory in this field is the Image Schemas theory, developed by Lakoff and Johnson, which proposes that humans understand abstract concepts via mental patterns derived from bodily interactions with the environment (such as motion, container, force, etc.).

The Holy Qur'ān, as a divine and linguistic text, employs numerous words and concepts whose semantic analysis is crucial for the correct interpretation of its verses. One of the most frequent and key terms in the Qur'ān is Fitnah, which occurs sixty times with its derivatives and exhibits diverse attributive functions; it is variously attributed to God, humans, Satan, and social phenomena. Although previous studies have addressed lexical semantics or translation of Fitnah, there remains a research gap in investigating the cognitive structures and image schemas underlying its attributive uses.

Therefore, this study aims at a semantic examination of the term Fitnah in the Holy Qur'ān based on the cognitive linguistics framework. It seeks to answer: Considering the root meaning across different attributive functions, which image schemas does Fitnah evoke? Which schemas occur most frequently within the Qur'ānic semantic system? Essentially, the study moves beyond the lexical meaning to explore the underlying cognitive layers and how Fitnah is conceptualized in the Qur'ān's audience's mind.

Research Methodology

This qualitative study employs a descriptive-analytical approach. Data were collected

Received: 2023-05-10 | Received in revised form: 2023-06-03 | Accepted: 2023-08-12 | Published online: 2026-04-21

◆ How to cite: Amini,J , Mohseni,B and Moqaddam Mottaqi,A . (2026). The Nature of Image Schemas in the Attributive Uses of Fitnah in the Holy Qur'ān. (e156-181). *Stylistics Studies of the Holy Quran*, 10(18), e156-181 doi: [10.22034/sshq.2023.396575.1300](https://doi.org/10.22034/sshq.2023.396575.1300)

through library research by direct reference to the Qur'ānic text, authoritative exegetical works (such as *Tafsīr Al-Mizān*, *Majma' al-Bayān*, *Al-Kashshāf* etc.), and lexicographic sources. First, all verses containing derivatives of the term *Fitnah* were extracted and categorized according to their attributive function (i.e., to whom or what *Fitnah* is attributed: God, Prophet, Satan, self, disbelievers, etc.). Subsequently, each use was analyzed within the cognitive linguistics theoretical framework—particularly Johnson and Lakoff's image schemas theory—to identify which schema (motion, container, force, objectification, etc.) underlies the mental conceptualization of each verse. Finally, the data were subjected to statistical and content analyses to identify the dominant *Fitnah* conceptualization patterns in the Qur'ān.

Findings

Analysis shows that the term *Fitnah* in the Qur'ān encompasses a rich semantic network, stemming from its root meaning (melting gold in fire for purification) and extending to abstract concepts such as trial, punishment, deception, polytheism, and social turmoil. The primary findings, presented through image schema analysis, include: **Motion Schema:** The most frequent schema in *Fitnah* verses. When *Fitnah* is attributed to God (e.g., *fatannā*), it commonly signifies “testing and trial.” Cognitively, divine testing is conceptualized as a journey with a source (initial state), path (trial process and hardship), and goal (purification, growth, or downfall). This schema also appears in verses about repentance, turning from misguidance to guidance, or the migration of believers escaping the *Fitnah* of disbelievers. The sending of prophets (*arsalnā*) and revelation are depicted as downward or source-to-goal motion from divine origin to creation.

Container Schema: The second most common schema. In verses referencing “disease in hearts,” the heart is seen as a container holding the disease. Similarly, Hell is portrayed as a container surrounding disbelievers (*Jahannama lamuḥīṭatun bil-kāfirīn*). In the story of Adam, Satan removing clothing (a protective container) to reveal nakedness embodies *Fitnah* as boundary manipulation of the container (covering).

Force Schema: Often manifests as “obstacle” and “removal of obstacle.” In *Sūrah al-Ḥadīd* (Qur'ān 57), hypocrites are described as separated from believers by a wall—an obstacle with mercy inside and punishment outside—symbolizing the impenetrable barrier created by hypocritical *Fitnah*. Commands to fight disbelievers (*Qātilūhum ḥattā lā takūna fitnah*) reflect war as a counter-force removing the obstacle of *Fitnah* and polytheism.

Object Schema: Abstract concepts like faith, light, punishment, and sin are rendered as physical objects. For instance, hypocrites' request to borrow “light” from believers (*Naqtabis min nūrikum*) demonstrates objectification of light, as if a piece can be taken. The phrase “taste your *Fitnah*” (*Dhūqū fitnatakum*) conceptualizes punishment as an edible or tangible object via taste.

Contact and Center-Periphery Schemas: The contact schema appears mainly in war and combat contexts (physical clashes, sword contact) or bodily contact with Hellfire. The center-periphery schema rarely appears, such as in scenes where the poor gather around the Holy Prophet (PBUHH), positioning him centrally and others peripherally. Attributive analysis reveals that when the term *Fitnah* is attributed to God, it signifies a wise act of purification (like melting gold) to distinguish pure from impure, whereas

when attributed to humans (disbelievers, hypocrites) or Satan, it connotes deception, chaos, torment, and misguidance.

Conclusion

This study concludes that the Qur'ān systematically employs image schemas to convey the complex, multifaceted concept of Fitnah. Rooted in a physical experience (heating gold), the term's semantic network in the Qur'ān is extended through cognitive mechanisms to abstract concepts.

Statistical and semantic analyses confirm the Motion Schema as the dominant mental pattern associated with Fitnah, reflecting its dynamic nature in the Qur'ān—as a process and passageway transporting individuals or societies between states (e.g., from immaturity to spiritual maturity in testing, or from faith to apostasy). Following this, the Container Schema expresses encompassment of punishment and inner human states; Force and Object Schemas concretize the confrontation between truth and falsehood and embody deeds.

Thus, Fitnah is not merely a lexical item but a cognitive macro-concept that uses embodied human experiences (motion, space, force) to conceptualize divine truths and laws in formats comprehensible to the human mind. Ultimately, this study demonstrates that cognitive linguistics is an effective tool for uncovering deep semantic layers within the sacred text of the Qur'ān.

Keywords: Holy Qur'ān; Fitnah; Attributive function; Semantics; Cognitive linguistics; Image schema; Motion schema

سال دهم
شماره اول
پیاپی: ۱۸
بهار و تابستان
۱۴۰۵

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

چیزی طرح‌واره‌های تصویری در آیات اسنادی فتنه در قرآن کریم

سیدجلال امینی^۱ ID، بلاسم محسنی^۲ ID، امیر مقدم متقی^۳ ID

۱. دانشجوی دکترای زبان و ادبیات عربی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دکتر شریعتی، دانشگاه فردوسی مشهد، ایران.

پست الکترونیک: se.amini@mail.um.ac.ir

۲. استادیار گروه زبان و ادبیات عربی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دکتر علی شریعتی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران.

پست الکترونیک: bl_mohseni@yahoo.com

۳. دانشیار گروه زبان و ادبیات عربی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دکتر علی شریعتی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران.

پست الکترونیک: a.moghaddam@ferdowsi.um.ac.ir

پژوهشی

چکیده

معناشناسی واژگان قرآن کریم، از روش‌های نوین پژوهش در قرآن کریم است. بر این اساس دست‌یابی به معنای دقیق و درست واژگان قرآنی، اساس تفسیر است که کمال آن با تحلیل معنای واژگان در سیاق آیات و دستیابی به شبکه معنایی واژگان قرآن صورت می‌پذیرد؛ از سویی دیگر کارکرد اسنادی واژگان قرآنی، نقش به‌سزایی در فهم و تفسیر آیات قرآنی دارد؛ یکی از واژگان پرکاربرد در قرآن کریم واژه «فتنه» است؛ این واژه با مشتقاتش شصت مرتبه در کارکردهای اسنادی متفاوت در کلام الهی به‌کار رفته‌است و این تکرار نشان‌دهنده اهمیت این واژه است. این مقاله با روش توصیفی - تحلیلی به بررسی کارکردهای اسنادی آیات فتنه و چیزی طرح‌واره‌های تصویری موجود در آن می‌پردازد. نتایج این جستار بیانگر آن است که ماده فتنه در کاربردهای قرآنی غالباً در شکل متکلم وحده از فعل ماضی و سپس در قالب دیگر اشتقاقیات به‌کار رفته‌است و همچنین نشانگر آن است که به ترتیب طرح‌واره حرکتی بیشترین میزان فراوانی را به خود اختصاص داده‌است و سپس طرح‌واره ظرف بودگی، نیرو - قدرتی، تماس و شیء، بیشترین میزان فراوانی را به خود اختصاص داده‌اند، اما طرح‌واره حمایت و مرکز - حاشیه، تنها در یک آیه به چشم می‌خورد. نیز طرح‌واره حرکتی بیشتر در موارد هجرت و پیکار با کفار به چشم می‌خورد که جهت حفظ ایمان، توصیه به حرکت شده‌است.

کلیدواژه‌ها: قرآن، فتنه، کارکرد اسنادی، معناشناسی، طرح‌واره تصویری.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۲/۲۰ | تاریخ اصلاح: ۱۴۰۲/۰۳/۱۳ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۵/۲۱ | تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۵/۰۲/۰۱

♦ استناد به این مقاله: امینی، سیدجلال، محسنی، بلاسم و مقدم متقی، امیر. (۱۴۰۵). چیزی طرح‌واره‌های تصویری در آیات اسنادی فتنه در قرآن کریم. (۱۸۱-۱۵۶). *مطالعات سبک‌شناختی قرآن کریم*. ۱۰ (شماره اول)، ۱۸۱-۱۵۶. doi: 10.22034/sshq.2023.396575.1300

۱. مقدمه

زبان را می‌توان نوعی نظام ارتباطی دانست که موضوع ارتباط را با آن چه ایجاد ارتباط می‌کند، مربوط می‌سازد؛ به بیان دیگر، زبان نظامی است که در یک سوی آن پیام و در سوی دیگرش، مجموعه‌ای از نشانه‌ها یا نمادها قرار دارند. «فردینان دو سوسور»، زبان‌شناس سوئیسی، این دو را «دال» (صورت) و «مدلول» (معنی) می‌نامد. (پالمر، ۱۳۶۵: ۲۰) هال می‌گوید: زبان در خلا وجود ندارد. زبان در جامعه انسانی و به منظور ایجاد ارتباط به کار برده می‌شود، بنابراین، دارای معنی است (هال، ۱۳۸۱: ۱۳۱)

برآل می‌گوید: زبان‌شناسی برای انسان از انسان می‌گوید. زبان‌شناسی به او می‌گوید که بر ساخته از چیست و چگونه به کمال رسیده‌است، آن هم با گذر از سختی‌های گوناگون و سستی‌های ناگزیر، حتی علی‌رغم عقب‌گرد‌های موقتی‌ای که ابزار حیاتی تمدن است (گیرتس، ۱۳۹۸: ۵۱)

زبان‌شناسی شناختی (cognitive) یکی از رویکردهای نسبتاً جدید در مطالعات زبان‌شناسی است که به بررسی رابطه میان زبان، ذهن و تجارب اجتماعی و فیزیکی انسان می‌پردازد. بر اساس این رویکرد، مطالعه زبان بر اساس تجربیات انسان از جهان خارج، نحوه درک و روش مفهوم‌سازی او انجام می‌شود. به عبارت دیگر مطالعه زبان، مطالعه الگوهای مفهوم‌سازی شده (Conceptualization) است. این رویکرد حاصل منازعات زبان‌شناختی میان معناشناسان زایشی از جمله لیکاف، لانگاکر و طرفداران چامسکی است. به اعتقاد لیکاف و لانگاکر اساس مطالعات زبانی باید بر اساس معنا و توجه به استعدادهای شناختی انسان باشد و بررسی معنای زبانی بر اساس معنی‌شناسی صدق و کذب نادرست است. در زبان‌شناسی شناختی برخلاف نظر صورت‌گرایان آنچه اصل است، معناست و صورت زبانی فرع در نظر گرفته می‌شود (شیخ‌سنگ‌تجن، ۱۳۹۶) یکی از شاخه‌های مهم در زبان‌شناسی شناختی، معنی‌شناسی شناختی است که به بررسی رابطه بین تجربه، نظام مفهومی و ساختار مفهومی می‌پردازد. (ایوانز، ۲۰۰۷). در معنی‌شناسی شناختی به جای توجه به جهان خارج، ساخت مفهومی یا شناختی که انسان از تجربیات جهان خارج در ذهن خود منعکس ساخته‌است، مورد بررسی قرار می‌گیرد. بر اساس این رویکرد، دانش زبانی مستقل از اندیشیدن و شناخت نیست. مقولات ذهنی به واسطه تجربه‌های فیزیکی شکل می‌گیرند. به اعتقاد معنی‌شناسان شناختی، انسان تجربیاتی را از جهان خارج کسب می‌کند و در ذهن خود به صورت مفاهیمی انبار می‌کند. این مفاهیم باید بتوانند در ایجاد ارتباط به کار روند، بنابراین باید قراردادی باشند (لانگاکر، ۱۹۸۷: ۱۱)

اگر زبان‌شناسی را مطالعه علمی زبان در نظر بگیریم، می‌توانیم از همین الگو استفاده کنیم و بگوییم که معنی‌شناسی نیز مطالعه علمی معنی است این تعریف زمانی قابل قبول

است که اولاً بدانیم "مطالعه علمی" چیست و ثانیاً معلوم کنیم، منظورمان از "معنی" چیست (صفوی، ۱۳۸۶: ۱۴) «معنی‌شناسی» اصطلاحی فنی است که به مطالعه معنی اطلاق می‌شود (پالمر، ۱۳۶۵: ۱۳) معنی‌شناسی یکی از اجزاء یا سطوح زبان‌شناسی نظیر آواشناسی یا دستور است. (همان) معنی‌شناسی زبانی گونه‌ای از معنی‌شناسی است که بخشی از دانش زبان‌شناسی به شمار می‌رود و از اصطلاح (semantique) فرانسه نشأت می‌گیرد که برای نخستین بار از سوی برآل معرفی شد. در معنی‌شناسی زبانی، توجه معطوف به خود زبان است و معنی‌شناسی با مطالعه معنی به دنبال کشف چگونگی عملکرد ذهن انسان در درک معنی از طریق زبان است و در اصل بازنمودهای ذهن آدمی را باز می‌کاود. این شیوه‌ی مطالعه‌ی معنی را رهیافتی بازنمودی (vepres entational) می‌نامند (صفوی، ۱۳۸۳: ۲۸).

معنی‌شناسی شناختی شعبه‌ای از دانش زبان‌شناسی است (لاینز، ۱۳۸۵: ۳۵)، اصطلاح معنی‌شناسی شناختی نخستین بار از سوی لیکاف مطرح شد و نگرشی را معرفی کرد که بسیاری از معنی‌شناسان را مجذوب خود ساخت. براساس این نگرش، دانش زبانی مستقل از اندیشیدن و شناخت نیست. این دیدگاه در نقطه‌ی مقابل آرای فیلسوفانی چون فودور و زبان‌شناسانی نظیر چامسکی قرار می‌گیرد. اینان برخلاف افرادی چون فودور و چامسکی، رفتار زبانی را بخشی از استعدادهای شناختی انسان می‌دانند؛ استعدادهایی که برای آدمی امکان یادگیری، استدلال و تحلیل را فراهم می‌آورند. بنابراین شاید بتوان مدعی شد که هسته اصلی آنچه این دسته از زبان‌شناسان به آن معتقدند، در این عبارت نهفته است که «دانش زبانی بخشی از شناخت عام آدمی است» (همان، ۳۶۴-۳۶۳).

معناشناسی ارتباط بین واژه و معنا را بررسی می‌کند و در فهم و درک معنا، نقش به‌سزایی دارد. قرآن کریم به مثابه یک متن زبانی واژگانی را به‌کار برده است که معانی و کارکردهای متفاوتی دارد. معناشناسی در پژوهش‌های قرآنی، با ارائه راهکارهایی نظام‌مند، علاوه بر بیان تعریفی دقیق از مفاهیم مورد مطالعه و تبیین جایگاه آن مفهوم در میان سایر مفاهیم قرآنی، لایه‌های جدیدی از یک مفهوم را آشکار کرده است و در تعمیق معانی مستخرج از آیات، نقشی به‌سزا دارد. همچنین، از آنجایی که معناشناسی واژگان قرآن کریم در تفسیر آیات قرآن کریم نقش به‌سزایی دارد، لذا واژه‌پژوهی کلمات قرآن کریم ضروری به نظر می‌رسد. از واژگان مهم و پرکاربرد در قرآن کریم واژه «فتنه» است. این واژه با مشتقاتش شصت مرتبه در کارکردهای اسنادی متفاوتی به کار رفته است، گاه به خداوند متعال و گاه به خود انسان و گاه به ظالمان و ستمگران اسناد داده شده است. همچنین واژه «فتنه» در کاربردهای قرآنی غالباً در شکل متکلم وحده از فعل ماضی و سپس در قالب دیگر اشتقاقیات به کار رفته است. با توجه به اهمیت معناشناسی کارکرد اسنادی واژه «فتنه» در قرآن کریم، پرداختن به این مقوله ضروری است. از این رو، در این پژوهش با ابزار کتابخانه‌ای و به روش توصیفی-تحلیلی کارکرد اسنادی این واژه را واکاوی می‌کنیم.

۱-۱. پرسش پژوهش

- این واژه با توجه به معنای ریشه‌ای خود در کارکردهای گوناگون دارای کدامین از طرح‌واره‌هاست؟

- کدام یک از انواع طرح‌واره‌های تصویری بیشترین بسامد را در آیات قرآن کریم داشته‌اند؟

۲-۱. پیشینه پژوهش

در حوزه معناشناسی واژگان قرآنی، پژوهش‌هایی صورت گرفته، ولی به کارگیری این روش سابقه چندانی ندارد و بیشتر این آثار به قرون اخیر بازمی‌گردد که از آن میان، تألیفات «ایزوتسو» از جمله کتاب «مفاهیم اخلاقی-دینی در قرآن» و نیز کتاب «آفرینش و رستاخیز» از تألیفات شاگردش «ماکینوشینا» - شاگرد وی که غالباً روش ایزوتسو را در پی گرفته‌است - را از نخستین آثار با محوریت معناشناسی می‌توان دانست. علاوه بر آثار یادشده، کتاب‌ها، مقالات و پایان‌نامه‌هایی نیز صورت گرفته‌است از جمله: ۱. مقاله «بازشناسی مفهوم فتنه از دیدگاه قرآن» (۱۳۸۸) مجله فقه و تاریخ تمدن؛ علی اصغر یساقی. ۲. چندمعنایی در قرآن کریم، مطالعه موردی ترجمه واژه فتنه (۱۳۹۰) مجله مطالعات زبان و ترجمه. ۳. مقاله خانم «اعظم پرچم» و همکاران (۱۳۹۰) با عنوان «معناشناسی واژه فتنه در قرآن و نقش اسمای الهی در آن» به این نتیجه رسیده‌اند که فتنه در سطح پیامبران مقدمه رسیدن به مقامات الهی و معنوی و مقام خلیفه الهی است، در سطح مؤمنان موجب تکفیر گناهان، خلوص در ایمان و ... است و در سطح کافران که از آن بی‌بهره‌اند، وسیله‌ای برای فرورفتن بیشتر در غفلت، گمراهی و دوری از اسمای الهی است. ۴. خانم «مرضیه کهن‌دل جهرمی» و همکاران (۱۳۹۴) در مقاله‌ای با عنوان «رسم شبکه معنایی (Semantics) واژه فتنه و مترادفات آن در قرآن» وجوه معنایی فتنه را واکاوی کرده و به این نتیجه رسیده‌اند که فتنه با کلماتی مانند «کفر، ظلم، شرک و آزمایش» در ارتباط است و درواقع ترسیم‌کننده نظام سیستماتیک است. همچنین برای کامل کردن معنای فتنه، ابعاد دیگر فتنه از قبیل فاعلیت فتنه، اهداف فتنه و اسباب فتنه مورد بررسی واقع شده‌است. ۵. حوزه معنایی فتنه در قرآن کریم با تأکید بر شناخت زمینه‌ها و بستر آن، کنفرانس ملی رویکردهای علوم انسانی (۱۳۹۶). تفاوت این پژوهش با پژوهش‌های ذکر شده این است که در پژوهش‌های ذکر شده، به معنای فتنه و واژگان هم‌نشین و مفردات آن و نیز چندمعنایی ترجمه واژه فتنه پرداخته شده، لیکن در این نوشتار، کارکرد اسنادی فتنه مورد بررسی قرار گرفته‌است بنابراین پژوهشی با این موضوع صورت نگرفته‌است.

۲. چارچوب نظری

۲-۱. طرح‌واره‌های تصویری

نام‌های مختلفی را برای طرح‌واره‌های تصویری به کار می‌برند: از جمله: طرح‌واره‌های

تصویری، طرح‌های ذهنی، طرح‌واره‌های ذهنی، طرح‌های تصویری، طرح‌های تصویری و... که همگی دلالت بر یک مدلول خاص دارند و آن طرح‌واره‌های تصویری می‌باشد.

یک طرح‌واره ذهنی، مدلی مفهومی و انتزاعی است که در نتیجه تعاملات روزمره با جهان پیرامون شکل می‌گیرد (تیلور و لیتل مور، ۱۳۹۶: ۳۲). طرح‌واره‌های تصویری، ساختارهای معنی‌دار و جسمی‌شده‌ای هستند که حاصل حرکات جسم انسان در فضای سه بعدی، تعاملات ادراکی و نحوه برخورد با اجسام هستند (راسخ مهند، ۱۳۹۲: ۴۲). مفهوم طرح‌واره‌های تصویری به نظریه لیکاف و جانسون تحت عنوان شناخت بدن‌مند بسیار نزدیک است. جانسون (۱۹۸۷) در کتاب بدن در ذهن استدلال می‌کند که تجربه‌های بدن‌مند درون نظام مفهومی طرح‌واره‌های تصویری را به وجود می‌آورند. طرح‌واره‌های تصویری، از تجربیات دریافتی و حسی نشأت می‌گیرند که نتیجه تعامل ما با جهان و محیط اطرافمان هستند. (روشن و اردبیلی، ۱۳۹۲: ۴۶، ۴۷). طرح‌های تصویری یکی از ساخت‌های مفهومی مورد توجه معنی‌شناسان شناختی است. اصل مسأله این است که از ما در این جهان، اعمال و رفتارهایی بروز می‌کند؛ مثلاً حرکت می‌کنیم، می‌خوریم، می‌خواهیم، محیط اطرافمان را درک می‌کنیم و از این طریق، ساخت‌های بنیادینی پدید می‌آوریم که برای اندیشیدن درباره امور انتزاعی‌تر به کار می‌روند. به نظر جانسون، تجربیات ما از جهان خارج، ساخت‌هایی در ذهن ما پدید می‌آورد که ما آن‌ها را به زبان خود انتقال می‌دهیم. این ساخت‌های مفهومی همان طرح‌های تصویری اند. به عبارت ساده‌تر طرح‌تصویری نوعی ساخت مفهومی است که بر حسب تجربه ما از جهان خارج در زبان ما نمود می‌یابد (صفوی، ۱۳۸۲ و ۶۷: ۶۸). در حوزه‌های فیزیکی، طرح‌واره‌های تصویری دو کارکرد دارند نخست، ایجاد ساختار برای تصویرهای ذهنی غنی به واسطه چنین ساختاری امکان نگاشت یک تصویر ذهنی غنی بر تصویر دیگر ایجاد می‌شود. دوم، طرح‌واره‌های تصویری از منطقی درونی برخوردارند که بر استدلال مرتبط با فضا می‌انجامد (لیکاف و ترنر، ۱۳۹۹: ۱۶۰).

۲-۲. کاربردهای لغوی

از کلام لغت‌شناس برجسته خلیل بن احمد فراهیدی استفاده می‌شود که این واژه به صورت لازم و متعدی به کار می‌رود و متناسب با نوع کاربردی که دارد، معانی گوناگونی دارد مانند: فریفته شدن؛ به فتنه و فریب انداختن؛ سوزاندن چیزی به وسیله آتش؛ عذاب و شکنجه کردن؛ آزمایش کردن؛ جنگ‌ها و آشوب‌هایی که میان مردم رخ می‌دهد. در جایی که فتنه به خداوند متعال اسناد داده شده به معنای آزمون گرفته شده است. (فراهیدی، ۱۴۰۹، ج ۸: ۱۲۷-۱۲۸)

صاحب بن عبّاد نیز در اثر گرانسنگ خود معانی: فریفته شدن؛ عذاب؛ بلاء؛ جنگ؛ سوزاندن؛ گمراه کردن.. را برای این واژه ارائه نموده است (صاحب بن عبّاد، ۱۴۱۴، ج ۹: ۹).

۴۴۵) ابن فارس ریشه این واژه را به معنای ابتلاء و امتحان گرفته است (ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۴: ۴۷۲)

راغب اصفهانی در نگاشته ارزشمند خود درباره این واژه و کاربردهای قرآنی آن گوید: اصل «فتن» داخل کردن و گداختن طلا در آتش است تا خالص از ناخالص و خوب از بدش آشکار شود و برای دخول در آتش هم این واژه استعاره آمده است مانند «يَوْمَ هُمْ عَلَى النَّارِ يُفْتَنُونَ» (ذاریات/۱۳) گاهی به آنچه عذاب از آن حاصل می شود فتنه گویند، مانند: «أَلَا فِي الْفِتْنَةِ سَقَطُوا» (توبه/۴۹) و گاه «فتنه» به معنی آزمون است، مثل آیه: «وَفْتَنَّاكَ فُتُونًا» (طه/۴۰) واژه «فتنه» همانند «بلاء» است و هر دو واژه هم در سختی و هم در آسایشی که انسان از آنها ناگزیر است به کار می روند ولی کاربرد «فتنه و بلا» در شدت و سختی آشکارتر و بیشتر است. (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۶۲۳) وی پس از بیان نمونه های قرآنی این واژه می افزاید: واژه «فتنه» از افعالی است که هم از سوی خدای تعالی و هم از جانب بندگان است همانند بلیه، مصیبت، قتل، عذاب و دیگر افعال ناپسند و کریه. هرگاه فتنه از خدای تعالی باشد به مقتضاء و وجه حکمت است و اگر فتنه از انسان بدون امر و حکم خدای سر بزند نقطه مقابل حکمت الهی است. (همان: ۶۲۳)

آقای مصطفوی پس از بیان دیدگاه لغت شناسان برجسته درباره واژه «فتنه» در یک نتیجه گیری کلی می گوید: فتنه در اصل به معنای چیزی است که باعث اختلال همراه با اضطراب می شود، هر چیزی که چنین نتیجه ای داشته باشد، «فتنه» است و آن مصداق هایی دارد مانند: اموال، فرزندان، اختلاف نظر، عذاب، کفر، جنون، امتحان. (مصطفوی، ۱۴۳۰، ج ۹: ۲۴)

۳. چستی طرح واره های تصویری در آیات اسنادی فتنه در قرآن کریم

همان گونه که اشاره شد واژه فتنه و مشتقاتش در قرآن کریم کارکردهای گوناگونی دارد. اینک نگاهی داریم به این کارکردها و برخی نمونه های قرآنی برای هر مورد را بررسی می نماییم.

۱. اسناد و کارکرد فتنه از جانب خداوند متعال

در قرآن کریم گاه فتنه به خداوند متعال اسناد داده شده است. این گونه از کارکرد، در قالب های گوناگونی به کار رفته است که عبارتند از:

۳-۱-۱. در قالب متکلم مع الغیر از فعل ماضی (فتنّا)

در سوره انعام آیه ۵۳ می خوانیم: «وَكَذَلِكَ فَتَنَّا بَعْضَهُم بِبَعْضٍ لِّيَقُولُوا أَهَؤُلَاءِ مَنَّ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنْ بَيْنِنَا أَلَيْسَ اللَّهُ بِأَعْلَمَ بِالشَّاكِرِينَ» (ترجمه) «و این چنین بعضی از آنها را با بعض دیگر آزمودیم

(توانگران را به‌وسیله فقیران) تا بگویند آیا اینها هستند که خداوند از میان ما (برگزیده و) بر آنها منت گذارده (و نعمت ایمان به آنها بخشیده) آیا خداوند شاكران را بهتر نمی‌شناسد؟! در این جا «فتنه» به معنای ابتلا و آزمایش است، بنابراین به طرح‌واره حرکتی اشاره دارد؛ چرا که فرد، نوعی سفر درونی را آغاز می‌کند. به ترتیب مبدأ (مکان اولیه فرد)، مسیر (حرکت فرد در مسیر آزمون الهی و سپس بازگشت از آن) و مقصد (مسیر حق (صراط مستقیم) می‌باشد که هر کس را یارای رسیدن به آن نیست. در آیه بعدی نیز بامصدق دیگری به این مسأله (ابتلا و آزمایش) پرداخته شده‌است.

نیز در سوره طه آیه ۸۳-۸۶ آمده‌است: ﴿وَمَا أَغْجَلَكَ عَنْ قَوْمِكَ يَا مُوسَى. قَالَ هُمْ أُولَاءِ عَلَى أَثَرِي وَعَجِلْتُ إِلَيْكَ رَبِّ لِتَرْضَى. قَالَ فَإِنَّا قَدْ فَتَنَّا قَوْمَكَ مِنْ بَعْدِكَ وَأَضَلَّهُمُ السَّامِرِيُّ. فَرَجَعَ مُوسَى إِلَى قَوْمِهِ غَضْبَانَ أَسِفًا قَالَ يَا قَوْمِ أَلَمْ يَعِدْكُمْ رَبُّكُمْ وَعَدَا حَسَنًا أَفَطَالَ عَلَيْكُمُ الْعَهْدُ أَمْ أَرَدْتُمْ أَنْ يَحِلَّ عَلَيْكُمْ غَضَبٌ مِنْ رَبِّكُمْ فَأَخْلَفْتُمْ مَوْعِدِي﴾ (ترجمه) «ای موسی چه چیز سبب شد که از قومت پیشی گیری و (برای آمدن به کوه طور) عجله کنی؟! عرض کرد: پروردگار! آنها به دنبال منند و من عجله کردم به‌سوی تو تا از من راضی شوی. فرمود ما قوم تو را بعد از تو به آزمایش گذاردیم و سامری آنها را گمراه کرد! موسی خشمگین و اندوهناک به‌سوی قوم خود بازگشت و گفت: مگر پروردگار شما وعده نیکویی به شما نداد؟ آیا مدت جدایی من از شما به طول انجامیده؟ یا می‌خواستید غضب پروردگارتان بر شما نازل شود که با وعده من مخالفت کردید؟!»

در آیه ۳۴ از سوره ص آمده‌است: ﴿وَلَقَدْ فَتَنَّا سُلَيْمَانَ وَ أَلْقَيْنَا عَلَى كُرْسِيِّهٖ جَسَدًا ثُمَّ أَنَابَ﴾ (ترجمه) «ما سلیمان را آزمودیم و بر کرسی او جسدی افکندیم، سپس او به درگاه خداوند انابه کرد».

در این جا فتنه که به معنای آزمودن است در مورد حضرت سلیمان (ع) به کار رفته که ما در این جا شاهد دو طرح‌واره حرکتی هستیم: اولی همان مفهوم آزمایش که پیش از این اشاره شد و دیگری مفهوم توبه که به ترتیب-مبدأ (حضور سلیمان (ع) نزد قومش) و مسیر (حرکت حضرت سلیمان (ع) از نزد قومش به مکانی دیگر) و مقصد (بازگشت از آن) که همان مفهوم انابه در آن نهفته‌است.

در بخشی از آیه ۴۰ سوره قصص در بیان الطاف الهی به حضرت موسی علیه السلام آمده‌است: ﴿وَقَتَلْتَ نَفْسًا فَنَجَّيْنَاكَ مِنَ الْغَمِّ وَفَتَنَّاكَ فُتُونًا فَلَبِثْتَ سِنِينَ فِي أَهْلِ مَدْيَنَ ثُمَّ جِئْتَ عَلَى قَدَرٍ يَا مُوسَى﴾ (ترجمه) «و تو کسی (از فرعونیان) را کشتی اما ما تو را از اندوه نجات دادیم، پس از آن سالیانی در میان مردم مدین توقف نمودی و تو را بارها آزمودیم سپس در زمان مقدر (برای فرمان رسالت) به اینجا آمدی».

در این قسمت نیز علاوه بر؛ آزمودن حضرت موسی (ع) که مسأله طرح‌واره حرکتی بر آن

نگاشت می‌شود. در خود واژه «رسالت» نیز مسأله طرح واره حرکتی مطرح است؛ همچنانکه بهروزی و همکارانش در مقاله خود تحت عنوان تحلیل کاربست فعل حرکتی انزل در قرآن بر مبنای نظریه زبان‌شناختی تالمی بیان می‌دارند: فعل (ارسل/فرستاد) یک فعل حرکتی انتقالی است (بهروزی و همکاران، ۱۳۹۹) به ترتیب مبدأ (کوه طور)، مسیر (حرکت از کوه طور به سوی قوم بنی اسرائیل) و مقصد (قوم بنی اسرائیل) می‌باشد.

۳-۱-۲. در قالب متکلم مع‌الغیر از فعل مضارع (لَنْفَتْنَهُمْ)

در آیه ۱۳۱ سوره طه می‌خوانیم: ﴿وَلَا تَمُدَّنْ عَيْنُكَ إِلَىٰ مَا مَتَّعْنَا بِهِ أَزْوَاجًا مِنْهُمْ زَهْرَةَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا لِنَفْتِنَهُمْ فِيهِ وَرِزْقُ رَبِّكَ خَيْرٌ وَأَبْقَىٰ﴾ (ترجمه) «و هرگز چشم خود را به نعمتهای مادی که به گروه‌هایی از آنها داده‌ایم می‌فکن که اینها شکوفه‌های زندگی دنیاست و برای آنست که آنان را با آن بیازمائیم و روزی پروردگارت بهتر و پایدارتر است».

در واژه رزق (روزی) مسأله طرح‌واره حرکتی مطرح است. به ترتیب مبدأ (نزد پروردگار) و مسیر (حرکت نعمات به سوی خلق الله) و مقصد (نزد خلق الله) می‌باشد.

۳-۱-۳. در قالب مضارع مجهول (يُفْتَنُونَ)

در سوره توبه آیات ۱۲۴-۱۲۶ می‌خوانیم: ﴿وَإِذَا مَا أُنْزِلَتْ سُورَةٌ فَمِنْهُمْ مَّن يَقُولُ أَيُّكُمْ زَادَتْهُ هَذِهِ إِيمَانًا فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فزَادَتْهُمْ إِيمَانًا وَهُمْ يَسْتَبْشِرُونَ وَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَّرَضٌ فَزَادَتْهُمْ رِجْسًا إِلَىٰ رِجْسِهِمْ وَمَاتُوا وَهُمْ كَافِرُونَ. أُولَٰئِكَ يَفْتَنُونَ فِي كُلِّ عَامٍ مَّرَّةً أَوْ مَرَّتَيْنِ ثُمَّ لَا يَتُوبُونَ وَلَا هُمْ يَذْكُرُونَ﴾ (ترجمه) «و هنگامی که سوره‌ای نازل می‌شود بعضی از آنان (به دیگران) می‌گویند این سوره ایمان کدامیک از شما را افزون ساخت؟ (به آنها بگو) اما کسانی که ایمان آورده‌اند ایمانشان را افزود و آنها (به فضل و موهبت الهی) خوشحالند و اما آنها که در دل‌هایشان بیماری است، پلیدی بر پلیدیشان افزود و از دنیا رفتند، درحالی‌که کافر بودند. آیا آنها نمی‌بینند که در هر سال یک یا دو بار آزمایش می‌شوند؟ باز توبه نمی‌کنند و متذکر هم نمی‌شوند! و هنگامی که سوره‌ای نازل می‌شود، بعضی از آنها (منافقان) به یکدیگر نگاه می‌کنند و می‌گویند آیا کسی شما را می‌بیند (و اگر از حضور پیامبر بیرون رویم متوجه ما نمی‌شوند) سپس منصرف می‌شوند (بیرون می‌روند) خداوند دل‌هایشان را (از حق) منصرف ساخته چرا که آنها گروهی هستند که نمی‌فهمند (و بی‌دانشند)».

چنان که پیش از این ذکر شد در آزمودن، توبه و ... همچنان مسأله طرح‌واره حرکتی مطرح است. علاوه بر این که آن‌جا که فرموده در دل‌هایشان بیماری است، به طرح‌واره ظرف بودگی اشاره دارد؛ به ترتیب ظرف دل و مظلوف آن بیماری می‌باشد که در درون دل جای گرفته است. در خود واژه انزل (فروفرستاد) نیز طرح‌واره حرکتی مطرح است

که خود فعل نیز بیانگر جهت مسیر می باشد. به ترتیب مبدأ (نزد خداوند)، مسیر (گفتن آیات به جبرئیل توسط خداوند باری تعالی) و مقصد (وحی به قلب پیامبر (ص) توسط جبرئیل) می باشد.

۳-۱-۴. در قالب نفی (لَا يَفْتَنُونَ - إِنْ هِيَ إِلَّا فِتْنَتُكَ)

نیز در سوره اعراف آمده است: ﴿وَ اخْتَارَ مُوسَىٰ قَوْمَهُ سَبْعِينَ رَجُلًا لِّمِيقَاتِنَا فَلَمَّا أَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَةُ قَالَ رَبِّ لَوْ شِئْتَ أَهْلَكْتَهُم مِّن قَبْلُ وَإِيَّايَ أَتُهْلِكُنَا بِمَا فَعَلَ السُّفَهَاءُ مِنَّا إِنْ هِيَ إِلَّا فِتْنَتُكَ تُضِلُّ بِهَا مَن تَشَاءُ وَتَهْدِي مَن تَشَاءُ...﴾ (اعراف/۱۵۵) (ترجمه) «و موسی از قوم خود هفتاد تن از مردان را برای میعادگاه ما برگزید و هنگامی که زمین لرزه آنها را فرا گرفت (و هلاک شدند) گفت: پروردگارا! اگر می خواستی می توانستی آنها و مرا پیش از این نیز هلاک کنی، آیا ما را به آنچه سفیهانمان انجام داده اند، (مجازات و) هلاک می سازی، این جز آزمایش تو چیز دیگر نیست که هر کس را بخواهی (و مستحق بدانی) گمراه می سازی و هر کس را بخواهی (و شایسته بینی) هدایت می کنی...».

در جمله (إِنْ هِيَ إِلَّا فِتْنَتُكَ)، «إِنْ» حرف نفی است «هی» مبتدا و «إِلَّا» أداة حصر. واژه «فتنتک» به معنای: ابتلاؤک، خبر برای مبتدأست و جمله (تُضِلُّ بِهَا مَن تَشَاءُ وَتَهْدِي مَن تَشَاءُ) حالیه است به معنای: مضلا بها و هادیا. دو واژه «مَن» اسم موصول بوده و به عنوان مفعول به محلاً منصوب است. (درویش، ۱۴۱۵، ج: ۳، ۴۶۸) در این جمله نیز مفهوم طرح واره حرکتی مطرح است؛ اصل مسأله هدایت یعنی رهنمون ساختن به مسیر حق و اصل مسأله ضلالت یعنی رهنمون ساختن به مسیر ناصواب در اولی به ترتیب، مبدأ (مسیر ناصواب)، مسیر (حرکت از مسیر ناصواب به مسیر حق یا همان صراط مستقیم) و مقصد (صراط مستقیم) می باشد. و در دومی مبدأ (مسیر حق)، مسیر (حرکت از صراط مستقیم به سوی مسیر ضلالت و گمراهی) و مقصد (وادی ضلالت) می باشد.

۳-۱-۵. در قالب مصدری (فتنه)

در بخشی از آیه ۴۱ سوره مائده آمده است: ﴿.. وَ مَن يُرِدِ اللَّهُ فِتْنَتَهُ فَلَن تَمْلِكَ لَهُ مَنَ اللَّهِ شَيْئًا أُولَٰئِكَ الَّذِينَ لَمْ يُرِدِ اللَّهُ أَن يُطَهِّرْ قُلُوبَهُمْ لَهُمْ فِي الدُّنْيَا خِزْيٌ وَلَهُمْ فِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ﴾ (ترجمه) «و کسی را که خدا (بر اثر گناهان پی در پی) بخواهد مجازات کند قادر به دفاع از او نیستی، آنها کسانی هستند که خدا نخواسته دلپایشان را پاک کند، در دنیا رسوایی و در آخرت مجازات بزرگ نصیب آنان خواهد شد».

در اینجا نیز به طرح واره ظرف بودگی اشاره دارد؛ دل به منزله ظرفی در نظر گرفته شده که مظروف آن آلودگی است که مقصود همان پلیدی ها و زشتی ها بر اثر گناهان می باشد، حال آن که خداوند به عنوان کنشگر نمی خواهد، دلپایشان را تطهیر نماید.

۳-۲. اسناد فتنه به پیامبر صلی الله علیه و آله

در برخی آیات از زبان مردم نادان و دشمنان و بدخواهان پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله فتنه به آن حضرت اسناد داده شده است. (لا تفتنی - المفتون)

در سوره توبه آمده است: ﴿لَقَدْ ابْتَغُوا الْفِتْنَةَ مِنْ قَبْلُ وَقَلَّبُوا لَكَ الْأُمُورَ حَتَّى جَاءَ الْحَقُّ وَظَهَرَ أَمْرُ اللَّهِ وَهُمْ كَارِهُونَ وَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ أَئِذْ لِي وَلَا تُفْتَنِّي إِلَّا فِي الْفِتْنَةِ سَقَطُوا وَإِنَّ جَهَنَّمَ لَمُحِيطَةٌ بِالْكَافِرِينَ﴾ (توبه/۴۸-۴۹) (ترجمه) «آنها پیش از این (نیز) اقدام به فتنه انگیزی کردند و کارها را برای تو دگرگون ساختند (و بهم ریختند) تا زمانی که حق فرا رسید و فرمان خدا آشکار گشت (و پیروز شدید) در حالی که آنها کراهت داشتند. بعضی از آنها می گویند به ما اجازه ده (تا در جهاد شرکت نکنیم) و ما را به گناه گرفتار ساز، آگاه باشید آنها (هم اکنون) در گناه سقوط کرده اند و جهنم کافران را احاطه کرده است!».

در این جا نیز طرح واره ظرف بودگی مطرح است زیرا در این آیه خداوند متعال فرموده: دوزخ به آن کافران احاطه دارد یعنی به مانند ظرفی می ماند که مظروف آن کافران هستند و آنان را در برمی گیرد.

۳-۳. اسناد فتنه به شیطان (لَا يَفْتِنَنَّكُمْ)

گاه فتنه در قالب نهی، به شیطان اسناد داده شده است. در سوره اعراف خداوند متعال در مقام مراقبت از افتادن در دام فریب های شیطان، خطاب به فرزندان آدم علیه السلام می فرماید: ﴿يَا بَنِي آدَمَ لَا يَفْتِنَنَّكُمُ الشَّيْطَانُ كَمَا أَخْرَجَ أَبَوَيْكُمُ مِنَ الْجَنَّةِ يَنْزِعُ عَنْهُمَا لِبَاسَهُمَا لِيُرِيَهُمَا سَوْآتِهِمَا إِنَّهُ يَرَاكُمْ هُوَ وَقَبِيلُهُ مِنْ حَيْثُ لَا تَرَوْنَهُمْ إِنَّا جَعَلْنَا الشَّيَاطِينَ أَوْلِيَاءَ لِلَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ﴾ (اعراف/۲۷) (ترجمه) «ای فرزندان آدم! شیطان شما را نفریبد آن چنان که پدر و مادر شما را از بهشت بیرون کرد و لباسشان را از تنشان بیرون ساخت تا عورتشان را به آنها نشان دهد، چه اینکه او و همکارانش شما را می بینند و شما آنها را نمی بینید (اما بدانید) ما شیاطین را اولیای کسانی قرار دادیم که ایمان نمی آورند»

در این قسمت از آیه برای نشان دادن ابعاد فتنه در خصوص اسناد فتنه به شیطان رجیم از طرح واره ظرف بودگی استفاده کرده؛ آن جا که می فرماید: لباسشان را از تنشان بیرون ساخت تا زشتی شان را به آن ها نشان دهد. لباس مانند ظرفی است که مظروف (بدن) را در برگرفته است.

۳-۴. اسناد فتنه به نفس (خود فریبی) (فَتَنَّمْ)

در کاربردهای قرآنی گاه فتنه به نفس بدانندیش اسناد داده شده است. در سوره حدید در بیان حال منافقان در قیامت آمده است: ﴿يَوْمَ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالْمُنَافِقَاتُ لِلَّذِينَ آمَنُوا انظُرُونَا نَقْتَبِسْ مِنْ نُورِكُمْ قِيلَ ارْجِعُوا وَرَاءَكُمْ فَالْتَمِسُوا نُورًا فَضَرَبَ بَيْنَهُمْ بِسُورٍ لَهُ بَابٌ بَاطِنُهُ فِيهِ الرَّحْمَةُ

وَظَاهِرُهُ مِنْ قَبْلِهِ الْعَذَابُ. يُنَادُوهُمْ أَلَمْ يَكُنْ مَعَكُمْ قَالُوا بَلَىٰ وَ لَكِنَّكُمْ فَتَنْتُمْ أَنْفُسَكُمْ وَ تَرَبَّصْتُمْ وَ ارْتَبْتُمْ وَ غَرَّكُمْ الْأَمَانِيُّ حَتَّىٰ جَاءَ أَمْرُ اللَّهِ وَ غَرَّكُمْ بِاللَّهِ الْغُرُورُ. فَالْيَوْمَ لَا يُؤْخَذُ مِنْكُمْ فِدْيَةٌ وَلَا مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا مَا أَوَكَّمُ النَّارُ هِيَ مَوْلَاكُمْ وَ بَنَسَ الْمَصِيرُ (حدید/۱۳-۱۴) (ترجمه) «روزی که مردان و زنان منافق به مؤمنان می‌گویند: نظری به ما بیفکنید تا از نور شما شعله‌ای برگیریم، به آنها گفته می‌شود: به پشت سر خود بازگردید و کسب نور کنید!، در این هنگام دیواری میان آنها زده می‌شود که دری دارد، درونش رحمت است و بیرونش عذاب! . آنها را صدا می‌زنند که مگر ما با شما نبودیم؟! می‌گویند: آری، ولی شما خود را به هلاکت افکندید و انتظار (مرگ پیامبر را) کشیدید و (در همه چیز) شک و تردید داشتید و آرزوهای دور و دراز شما را فریب داد تا فرمان خدا فرا رسید و شیطان شما را در برابر خداوند فریب داد. لذا امروز از شما غرامتی پذیرفته نمی‌شود و نه از کافران و جایگاهتان آتش است و همان سرپرستان می‌باشد و چه بد جایگاهی است».

نور در این آیه مفهومی انتزاعی است که مسأله شعله گرفتن از آن به طرح‌واره شیء اشاره دارد؛ یعنی ویژگی تجسم را برای آن قائل شده‌است. سپس فرموده به پشت سر خود باز گردید و کسب نور کنید به طرح‌واره حرکتی اشاره دارد که به ترتیب مبدأ (مسیر اولیه منافقان (مسیر ضلالت)، مسیر (حرکت از مسیر ضلالت به مسیر حق) می‌باشد. در قسمت بعدی آیه می‌فرماید: دیواری میان آن‌ها زده می‌شود که دری دارد که درونش رحمت است و بیرونش عذاب پس ما با طرح‌واره نیرو- قدرتی از نوع مانع مواجه هستیم؛ زیرا که دیواری که زده شده به منزله مانعی است که حائلی میان خداوند و بندگان گمراه ایجاد کرده‌است. در قسمت بعدی آیه فرموده که این دیوار، دری دارد که داخل آن نور و بیرونش عذاب است. پس در این جا با رفع مانع نیز مواجه‌ایم؛ چراکه در به منزله دروازه‌ای برای دیوار است و قرآن، تصویر سازی زیبایی را از حال و روز منافقان ارائه داده‌است.

۵-۳. اسناد فتنه به مشرکان و کافران (فتنوا - فتنتم - تفتنون - یفتنکم - لیفتنوک)

در تعبیرهای قرآنی گاه فتنه به کافران و مشرکان اسناد داده شده‌است؛ چنانچه در سوره بروج آیه ۱۰ می‌خوانیم: ﴿إِنَّ الَّذِينَ فَتَنُوا الْمُؤْمِنِينَ وَ الْمُؤْمِنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَتُوبُوا فَلَهُمْ عَذَابُ جَهَنَّمَ وَ لَهُمْ عَذَابُ الْحَرِيقِ﴾ (ترجمه) «کسانی که مردان و زنان با ایمان را مورد شکنجه قرار دادند عذاب دوزخ برای آنها است و عذاب آتش سوزان».

در بیان مفردات این آیه گفته شده: «فَتَنُوا» یعنی شکنجه و عذاب کردند و مقصود سوزاندن مؤمنان با آتش است. (درویش، ۱۴۱۵، ج ۱۰، ۴۳۳)

در خصوص این آیه نیز باید گفت عذاب که واژه‌ای انتزاعی است، سوزانده بودن را برای آن قائل شده که از ویژگی های طرح‌واره شیء است و این خود مصداق بارزی بر استفاده از طرح‌واره در این آیه دارد که خود این امر به اعجاز آیه نیز اشاره دارد.

در سوره نمل آیات ۴۵-۴۷ آمده است: «وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا إِلَى ثَمُودَ أَخَاهُمْ صَالِحًا أَنْ اعْبُدُوا اللَّهَ فَإِذَا هُمْ فَرِيقَانِ يَخْتَصِمُونَ. قَالَ يَا قَوْمِ لِمَ تَسْتَعْجِلُونَ بِالسَّيِّئَةِ قَبْلَ الْحَسَنَةِ لَوْلَا تَسْتَغْفِرُونَ اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ. قَالُوا اطَّيَّرْنَا بِكَ وَبِمَنْ مَعَكَ قَالَ طَائِرُكُمْ عِنْدَ اللَّهِ بَلْ أَنتُمْ قَوْمٌ تُفْتَنُونَ» (ترجمه) «ما به سؤی نمود برادرشان "صالح" را فرستادیم که خدای یگانه را بپرستید، اما آنها به دو گروه تقسیم شدند و به مخاصمه پرداختند. (صالح) گفت: ای قوم من! چرا برای بدی قبل از نیکی عجله می کنید؟ (و عذاب الهی را می طلبید نه رحمت او را) چرا از خداوند تقاضای آمرزش نمی کنید، شاید مشمول رحمت شوید؟ آنها گفتند: ما تو و کسانی را که با تو هستند به فال بد گرفتیم (صالح) گفت: فال بد (و نیک) نزد خداست (و همه مقدراتان به قدرت او تعیین می گردد) شما گروهی هستید که مورد آزمایش قرار گرفته اید».

در سوره نساء خداوند متعال می فرماید: «وَإِذَا ضَرَبْتُمْ فِي الْأَرْضِ فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَقْصُرُوا مِنَ الصَّلَاةِ إِنْ خِفْتُمْ أَنْ يَفْتِنَكُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنَّ الْكَافِرِينَ كَانُوا لَكُمْ عَدُوًّا مُبِينًا» (نساء/۱۰۱) (ترجمه) «و هنگامی که سفر کنید گناهی بر شما نیست که نماز را کوتاه کنید اگر از فتنه (خطر و آسیب رسانی) کافران بترسید، زیرا کافران برای شما دشمن آشکاری هستند».

در سوره اسراء می خوانیم: «وَإِنْ كَادُوا لَيَفْتِنُوكَ عَنِ الذِّیْ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ لِتَفْتَرِيَ عَلَيْنَا غَيْرَهُ وَإِذَا لَا تَخَذُوكَ خَلِيلًا وَلَوْ لَا أَنْ تَبْتَئَاكَ لَقَدْ كَدَتِ تَرْكُنَ إِلَيْهِمْ شَيْئًا قَلِيلًا» (اسراء/۷۳-۷۴) (ترجمه) «نزدیک بود آنها (با وسوسه های خود) تو را از آنچه وحی کرده ایم بفریبند تا غیر آن را به ما نسبت دهی و در آن صورت تو را دوست خود انتخاب کنند! و اگر ما تو را ثابت قدم نمی ساختیم (و در پرتو مقام عصمت مصون از انحراف نبودی) نزدیک بود کمی به آنها تمایل کنی!» «این آیات گوشه ای از نیرنگ های مشرکین را که به قرآن و به پیغمبر (صلی الله علیه وآله وسلم) زدند و تعدی و پافشاری که در انکار توحید و معاد کردند یادآور شده، در همین باره علیه ایشان احتجاج و استدلال می کند» (طباطبایی، ج ۱۳: ۲۳۷)

در سوره مائده آمده است: «وَأَنْ أَحْكُمَ بَيْنَهُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ وَاحْذَرْهُمْ أَنْ يَفْتِنُوكَ عَنْ بَعْضِ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ إِلَيْكَ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَاعْلَمُوا أَنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ أَنْ يُصِيبَهُمْ بِبَعْضِ ذُنُوبِهِمْ وَإِنَّ كَثِيرًا مِنَ النَّاسِ لَفَاسِقُونَ» (مائده/۴۹) (ترجمه) «و باید در میان آنها (اهل کتاب) طبق آنچه خداوند نازل کرده حکم کنی و از هوسهای آنان پیروی مکن و بر حذر باش که مبدا تو را از بعضی احکامی که خدا بر تو نازل کرده منحرف سازند و اگر آنها (از حکم و داوری تو) روی گردانند بدان خداوند می خواهد آنها را بخاطر پاره ای از گناهانشان مجازات کند و بسیاری از مردم فاسقند».

در سوره صافات با ساختار اسم فاعل (فاتنین) آمده است: «سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يُصِفُونَ. إِلَّا عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلَصِينَ. فَإِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ. مَا أَنتُمْ عَلَيْهِ بِفَاتِنِينَ. إِلَّا مَنْ هُوَ صَالِ الْجَحِيمِ» (صافات/۱۵۹-۱۶۳) (ترجمه) «منزه است خداوند از توصیفی که آنها می کنند. مگر بندگان مخلص خدا. شما و

آنچه پرستش می‌کنید، هرگز نمی‌توانید کسی را (با آن) فریب دهید. مگر آنها که می‌خواهند در آتش دوزخ بسوزند».

۳-۶. اسناد فتنه به مؤمنان (فُتِنُوا)

در سوره نحل آیه ۱۱۰ می‌خوانیم: ﴿ثُمَّ إِنَّ رَبَّكَ لِلَّذِينَ هَاجَرُوا مِنْ بَعْدِ مَا فُتِنُوا ثُمَّ جَاهَدُوا وَصَبَرُوا إِنَّ رَبَّكَ مِنْ بَعْدِهَا لَغَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ (ترجمه) «اما پروردگار تو نسبت به کسانی که بعد از فریب خوردن (به ایمان بازگشته‌اند و) هجرت کردند و جهاد و استقامت در راه خدا به خرج دادند، پروردگار تو بعد از انجام این کارها غفور و رحیم است (و آنها را مشمول رحمت می‌سازد)».

این آیه دلیل روشنی است، برای قبول توبه مرتد ولی اشخاصی که در آیه مورد بحث هستند قبلاً مشرک بوده‌اند و بعد مسلمان شده‌اند، بنابراین "مرتد ملی" محسوب می‌شوند نه "مرتد فطری" (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۴۲۱/۱۱-۴۲۲).

در این جا طرح واره حرکتی مطرح است؛ زیرا مومنان برای در امان ماندن از فتنه کفار هجرت می‌کنند به ترتیب مبدأ (جایگاه اولیه)، مسیر (حرکت از زادگاه به سمت مقصد) و مقصد (جایگاه ثانویه) می‌باشد در قسمتی از آیه که به توبه اشاره شده نیز باید گفت یا باید خاطرنشان ساخت که در خود توبه طرح‌واره حرکتی مطرح است.

۳-۷. اسناد فتنه به بنی اسرائیل (فُتِنْتُمْ)

در کاربردهای قرآنی گاه فتنه به بنی اسرائیل اسناد داده شده‌است. در سوره طه می‌خوانیم: ﴿قَالُوا مَا أَخْلَفْنَا مَوْعِدَكَ بِمَلَكِنَا وَلَكِنَّا حُمَلْنَا أَوْزَارًا مِنْ زِينَةِ الْقَوْمِ فَقَذَفْنَاهَا فَكَذَلِكَ أَلْقَى السَّامِرِيُّ. فَأَخْرَجَ لَهُمْ عَجَلًا جَسَدًا لَهُ خَوَارٌ فَقَالُوا هَذَا إِلَهُكُمْ وَإِلَهُ مُوسَىٰ فَنَسِيَ. أَفَلَا يَرَوْنَ إِلَّا يَرْجِعُ إِلَيْهِمْ قَوْلًا وَلَا يَمْلِكُ لَهُمْ ضَرًّا وَلَا نَفْعًا وَلَقَدْ قَالَ لَهُمْ هَارُونُ مِنْ قَبْلُ يَا قَوْمِ إِنَّمَا فُتِنْتُمْ بِهِ وَإِنَّ رَبَّكُمُ الرَّحْمَنُ فَاتَّبِعُونِي وَأَطِيعُوا أَمْرِي. قَالُوا لَنْ نَبْرَحَ عَلَيْهِ عَاكِفِينَ حَتَّىٰ يَرْجِعَ إِلَيْنَا مُوسَىٰ﴾ (طه/۸۷-۹۱) (ترجمه) «گفتند: ما به میل و اراده خود از وعده تو تخلف نکردیم، ولی ما مقداری از زینت آلات قوم را که با خود داشتیم افکندیم و سامری اینچنین القا کرد و برای آنها مجسمه‌ای از گوساله که صدایی همچون صدای گوساله داشت خارج ساخت و گفتند این خدای شما و خدای موسی است! و او فراموش کرد (پیمانی را که با خدا بسته بود). آیا آنها نمی‌بینند که (این گوساله) پاسخ آنها را نمی‌دهد؟ و مالک هیچگونه نفع و ضرری از آنها نیست؟! و هارون قبل از آن به آنها گفته بود که ای قوم! شما به این وسیله مورد آزمایش قرار گرفتید، پروردگار شما خداوند رحمان است، از من پیروی کنید و اطاعت فرمان من نمایید؛ ولی آنها گفتند ما هم چنان بر گرد آن می‌گردیم (و به پرستش گوساله ادامه می‌دهیم) تا موسی به سوی ما بازگردد!».

۳-۸. اسناد فتنه به فرعونیان (یفتنهم)

در استعمالات قرآنی گاه فتنه به فرعونیان اسناد داده شده است. خداوند متعال در سوره یونس می‌فرماید: «فَمَا آمَنَ لِمُوسَى إِلَّا ذُرِّيَّةٌ مِّنْ قَوْمِهِ عَلَى خَوْفٍ مِّنْ فِرْعَوْنَ وَمَلَئِهِمْ أَنِ يَفْتِنَهُمْ وَإِنَّ فِرْعَوْنَ لَعَالٍ فِي الْأَرْضِ وَإِنَّهُ لَمِنَ الْمُسْرِفِينَ وَ قَالَ مُوسَى يَا قَوْمِ إِن كُنتُمْ آمَنْتُمْ بِاللَّهِ فَعَلَيْهِ تَوَكَّلُوا إِن كُنتُمْ مُسْلِمِينَ. فَقَالُوا عَلَى اللَّهِ تَوَكَّلْنَا رَبَّنَا لَا تَجْعَلْنَا فِتْنَةً لِّلْقَوْمِ الظَّالِمِينَ وَ نَجِّنَا بِرَحْمَتِكَ مِنَ الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ» (یونس/۸۳-۸۶) (ترجمه) «(در آغاز) هیچکس به موسی ایمان نیاورد؛ مگر گروهی از فرزندان قوم او، (آن هم) با ترس از فرعون و اطرافیانش مبدا آنها را (با فشار و یا تبلیغات گمراه کننده) از آیینشان منحرف سازند، فرعون برتری جویی (و طغیان) در زمین داشت و او از اسرافکاران بود. موسی گفت: ای قوم من! اگر شما ایمان به خدا آورده‌اید بر او توکل کنید. اگر تسلیم فرمان او هستید. گفتند تنها بر خدا توکل داریم. پروردگارا ما را تحت تاثیر گروه ستمگر قرار مده و ما را به رحمت از (دست) گروه کافران رهایی بخش.»

۳-۹. کاربرد عام فتنه (الفتنه - فتنه)

گاه در قرآن کریم، فتنه به صورت کلی و عام به کار رفته است؛ در سوره بقره آمده است: «وَأَقْتُلُوهُمْ حَتَّى تَقْتُلُوهُمْ وَ آخِرُ جُوهْمُ مِنْ حَيْثُ أَخْرَجُوكُمْ وَ الْفِتْنَةُ أَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ وَ لَا تُقَاتِلُوهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ حَتَّى يُقَاتِلَكُمْ فِيهِ فَإِنْ قَاتَلُوكُمْ فَاقْتُلُوهُمْ كَذَلِكَ جَزَاءُ الْكَافِرِينَ» (بقره/۱۹۱) (ترجمه) «و آنها را [بت پرستانی که از هیچ گونه جنایتی ابا ندارند] هر کجا یافتید، به قتل برسانید! و از آنجا که شما را بیرون ساختند [مکه]، آنها را بیرون کنید و فتنه (و بت پرستی) از کشتار هم بدتر است! و با آنها، در نزد مسجد الحرام (در منطقه حرم)، جنگ نکنید! مگر اینکه در آنجا با شما بجنگند. پس اگر (در آنجا) با شما پیکار کردند، آنها را به قتل برسانید! چنین است جزای کافران!»

در گفتار خداوند متعال «وَالْفِتْنَةُ أَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ» فن بیان مثل به کار رفته است. یعنی جمله کاربرد مثل پیدا کرده است؛ زیرا خارج کردن از وطن فتنه‌ای است که فتنه‌ای دیگر به دنبال دارد. (درویش، ۱۴۱۵، ج ۱: ۲۸۲)

در سوره بقره آیه ۱۹۳ می‌خوانیم: «وَأَقَاتِلُوهُمْ حَتَّى لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ وَ يَكُونَ الدِّينُ لِلَّهِ فَإِنْ أَنتَهُوا فَلَا عُدْوَانَ إِلَّا عَلَى الظَّالِمِينَ» (ترجمه) «و با آنها پیکار کنید! تا فتنه (و بت پرستی و سلب آزادی از مردم) باقی نماند و دین، مخصوص خدا گردد. پس اگر (از روش نادرست خود) دست برداشتند، (مزاحم آنها نشوید!)»

«قاتل» در زبان عربی به معنی «پیکار کرد» است از باب مفاعله که اشاره به هم آوردی دارد؛ یعنی دو طرف در جنگ درگیرند. در اینجا که فرموده: با آنها پیکار کنید. به طرح‌واره حرکتی اشاره دارد؛ مبدأ (مکان اولیه)، مسیر (حرکت به سوی محل نبرد و بازگشت از آن)

و مقصد (محل نبرد) می‌باشد در اینجا با طرح‌واره رفع مانع و توانایی نیز مواجهیم؛ زیرا مؤمنان نسبت به کافران تواناترند؛ زیرا به جنگ با آنها بر می‌خیزند؛ زیرا جنگ به مثابه مانع است، چرا که موجب عدم ازدیاد کفر می‌شود.

و سپس که فرموده مزاحم آنها نزدیک نشوید به منزله رفع مانع است. در این آیه نیز طرح‌واره تماس (برخورد) مشهود است؛ زیرا شاهد برخورد تن به تن مؤمنان و کافران، تماس شمشیرهای آنها با یکدیگر و نیز تماس جان و نشان با همدیگر هستیم.

در سوره ذاریات خداوند متعال می‌فرماید: «قُتِلَ الْخَرَّاصُونَ الَّذِينَ هُمْ فِي غَمْرَةٍ سَاهُونَ. يَسْتَلُونَ أَيَّانَ يَوْمِ الدِّينِ. يَوْمَ هُمْ عَلَى النَّارِ يُفْتَنُونَ. ذُوقُوا فَتَنَتَكُمْ هَذَا الَّذِي كُنْتُمْ بِهِ تَسْتَعْجِلُونَ» (ذاریات/ ۱۰-۱۴) (ترجمه) «کشته باد دروغگویان (و مرگ بر آنها)! همانها که در جهل و غفلت فرو رفته‌اند و پیوسته سؤال می‌کنند: «روز جزا چه موقع است؟!» (آری) همان روزی است که آنها را بر آتش می‌سوزانند! (و گفته می‌شود: بچشید عذاب خود را، این همان چیزی است که برای آن شتاب داشتید!»

این آیه به طرح‌واره ظرف بودگی اشاره دارد چرا که جهل و غفلت به مثابه ظرفی است که دروغگویان را در برگرفته‌است در این آیه طرح‌واره تماس (برخورد) نیز وجود دارد زیرا شاهد تماس آتش و دروغگویان هستیم آن جا که می‌فرماید دروغگویان را بر آتش می‌سوزاند.

۴. تحلیل کاربردهای اسنادی

در تحلیل و تبیین مواردی که فتنه به خداوند متعال اسناد داده شده‌است، باید دانست که این ماده به معنای آزمایش کردن، امتحان نمودن و خالص نمودن است.

زمخشری در کشف این کاربرد و ماده را به معنای آزمون گرفته و در تفسیر آیه ۵۳ از سوره انعام می‌نویسد: و مانند آن امتحان بزرگ است، برخی را با برخی دیگر امتحان کردیم، یعنی آنها را با آنها آزمودیم.

نیشابوری نیز در تفسیر آیه ۵۳ از سوره انعام می‌گوید: «فَتَنَّا بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ» فقرا را با اغنیا از نظر ظرفیت و کوشش و اغنیا را با فقرا در پیشی گرفتن در اسلام و چیزهای دیگر آزمودیم تا صبر و سپاس و رقابت در دین یا دنیا را نشان دهیم. (نیشابوری، ۱۴۱۵، ج ۱: ۲۹۶)

همچنین در تفسیر آیه ۵۲ و ۵۳ از سوره انعام گفته شده: آنچه از ظاهر سیاق آیه برمی‌آید و آیه بعدی هم که می‌فرماید: «وَكَذَلِكَ فَتَنَّا بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ...» آن را تایید می‌کند، این است که مشرکین معاصر رسول الله (صلی الله علیه و آله)، از آن جناب توقع داشته و پیشنهاد می‌کرده‌اند که: این یک مشت فقیر و بیچاره‌ای که دور خود جمع کرده‌ای، متفرق ساز. سایر

امت‌ها هم از انبیای خود از اینگونه خواهش‌های بیجا داشتند، که چرا امتیازی برای اغنیا بر فقرا قائل نمی‌شوند و از روی نخوت و غرور انتظار داشتند که پیغمبرانشان اغنیا را دور خود جمع کرده، فقرا و بی‌نویان را با اینکه از صمیم دل ایمان آورده‌اند، از خود دور سازند. (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۷: ۱۴۱)

آنجا که می‌فرماید یک مشیت فقیر بیچاره‌ای که دور خود جمع کرده‌ای، متفرق ساز به طرح‌واره توده (غیر قابل شمارش) اشاره دارد؛ چون تعدادی برای آن قائل نشده‌است و نیز شاهد طرح‌واره مجاورت هستیم چرا که می‌فرماید: فقیران و بیچارگان پیرامون پیامبر صلی الله می‌باشند؛ شاهد طرح‌واره مرکز حاشیه نیز هستیم چرا که پیامبر صلی الله بسان مرکزی است که حاشیه (فقیران و بیچارگان) دور ایشان را احاطه کرده‌اند. طرح‌واره حمایت نیز مطرح است؛ چرا که شاهد حمایت پیامبر صلی الله از فقیران و بیچارگان هستیم.

نویسنده ایجاز البیان در تفسیر آیه ﴿فَتَنَّا سُلَيْمَانَ﴾ می‌نویسد: خلصناه، أو ابتلیناه. (نیشابوری، ۱۴۱۵، ج ۲: ۷۱۳)

علامه طبرسی نیز در تفسیر آیه ۳ از سوره عنکبوت می‌نویسد: سپس خداوند سوگند یاد کرده و فرموده: «وَلَقَدْ فَتَنَّا الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ: همانا حتماً آزموده‌ایم آنان که پیش از امت خاتم پیامبران (صلی الله علیه وآله) بودند» و آزمایش‌هایشان با دستورات دینی و یا سختی‌ها و مشکلات زندگی - بر حسب اختلاف آنها بوده‌است و این آیه خود تسلی و آرامشی برای مسلمانان صدر اسلام بود - که با مشکلاتی روبرو بودند. (طبرسی، ۱۳۶۰، ج ۱۹: ۹)

مراغی در تفسیر خود در ذیل آیه ۵۳ انعام می‌نویسد: سپس تصریح کرد که استدلال مشرکان در مورد مستضعفان، آزمایشی از جانب خداوند و یک آزمایش است. سپس فرمود: «وَكَذَلِكَ فَتَنَّا بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ» یعنی و امثال آن امتحان‌ها، یعنی امتحان و آزمایش، پس برخی را با برخی دیگر آزمودیم؛ یعنی در فطرت و اخلاق انسانی به سنت خود ساخته شدیم. برخی از آنها برای برخی دیگر آزمایش هستند که به وسیله آن واقعیت وضعیت آنها آشکار می‌شود، همانگونه که جواهرساز واقعیت طلا و نقره را با آزمایش کردن آنها با آتش، آشکار می‌کند. (مراغی، بی‌تا، ج ۷: ۱۳۶)

تفسیر نمونه در تشریح آزمون‌ها و ابتلائات الهی در ذیل آیات آغازین سوره عنکبوت می‌نویسد: بعد از ذکر حروف مقطعه به یکی از مهمترین مسائل زندگی بشر که مسأله شوائب و فشارها و آزمون‌های الهی است اشاره می‌کند. نخست می‌گوید: "آیا مردم گمان کردند همین اندازه که اظهار ایمان کنند و شهادت به توحید و رسالت پیامبر دهند به حال خود واگذارده خواهند شد و امتحان نمی‌شوند؟! بعد بلافاصله به ذکر این حقیقت می‌پردازد که

امتحان یک سنت همیشگی و جاودانی الهی است، امتحان مخصوص شما جمعیت مسلمانان نیست، سنتی است که در تمام امت‌های پیشین جاری بوده است. می‌فرماید: "ما کسانی را که قبل از آنها بودند آزمایش کردیم" ﴿وَلَقَدْ فَتَنَّا الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ﴾. آنها را نیز در کوره‌های سخت امتحان افکندیم، آنها نیز همچون شما در فشار دشمنان بی‌رحم و جاهل و بی‌خبر و متعصب و لجوج قرار داشتند، همیشه میدان امتحان باز بوده، گروهی در این میدان شرکت داشته‌اند. باید هم چنین باشد؛ چرا که در مقام ادعا هر کس می‌تواند خود را برترین مؤمن، بالاترین مجاهد و فداکارترین انسان معرفی کند، باید وزن و قیمت و ارزش این ادعاها از طریق آزمون روشن شود، باید معلوم گردد تا چه اندازه نیت درونی و آمادگی‌های روحی با این گفته‌ها هماهنگ یا ناهماهنگ است؟ (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱۶: ۲۰۴-۲۰۵)

در این جا به طرح‌واره ظرف بودگی اشاره کرده‌است؛ زیرا فتنه بسان ظرفی است که همچون کوره خداوند مسلمانان را به عنوان مطروف در آن افکنده‌است.

در مواردی که فتنه به پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله از سوی نادانان و دشمنان اسناد داده شده، گاه به معنای به سختی و گناه انداختن و گاه به معنای دیوانه و آسیب دیده از جن معنا شده‌است.

زمخشری در تفسیر آیه ﴿وَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ أَئِذَا لِيَ وَلَا تَفْتِنِي أَلَا فِي الْفِتْنَةِ سَقَطُوا وَإِنَّ جَهَنَّمَ لَمُحِيطَةٌ بِالْكَافِرِينَ﴾ (توبه/۴۹) می‌نویسد: (ای پیامبر) به ما اجازه بده که کنار بنشینم و مرا امتحان مکن و (مرا با بردن به جهاد) به فتنه میانداز و آن گناه‌است و اینکه به من اجازه ندهی، اگر بدون اجازه تو کوتاهی کنم، گناه می‌کنم و گفته شد: و مرا به هلاکت نیندازید که اگر با شما بیرون بروم، اموال و فرزندانم هلاک می‌شوند و گفته شده: جد بن قیس گفت: انصار می‌دانند که من نسبت به زنان بی‌پروا هستم. مرا به رنج و آزار عشق «بنات الاصر» یعنی «زن‌های روم» گرفتار مکن، لیکن با مال تو را یاری می‌کنم و خوانده شد: لَا تَفْتِنِي. «أَلَا فِي الْفِتْنَةِ سَقَطُوا» یعنی همان فتنه‌ای که در آن ساقط شده‌اند و آن فتنه عصیان است (زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۲: ۲۷۷). براین اساس، زمخشری در این بیان خود، جمله «وَلَا تَفْتِنِي» را این گونه معنا کرده: مرا در فتنه و گناه نینداز.

واژه «مفتون» در سوره قلم به معنای دیوانه و آسیب دیده از جن معنا و تفسیر شده‌است. دشمنان پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله به آن حضرت نسبت جنون می‌دادند. خداوند متعال در این آیات می‌فرماید به زودی روشن خواهد شد که دیوانه واقعی کیست؟

درباره آیات آغازین سوره قلم و واژه مفتون گفته شده: «فَسْتُبْصِرْ وَ يُبْصِرُونَ. بِأَيُّكُمْ الْمَفْتُونُ» فاء برای تفریع است بر حسب کلامش «مَا أَنْتَ بِنِعْمَةِ رَبِّكَ بِمَجْنُونٍ» (قلم/۲) به اعتبار آنچه که سخن پروردگار «بِنِعْمَةِ رَبِّكَ» در باطل کردن آنچه که دشمنانش در شأن وی (پیامبر) گفته‌اند، اقتضا کرده‌است. با بطلان بهتان‌شان آغاز کرد و به این نتیجه رسید که اگر به ادله نگاه کنند

و محاسن را تشخیص دهند، متوجه می‌شوند که کدام یک از دو گروه شیفته انحراف از حقیقت و هدایت هستند، بیشتر مجذوب می‌شوند یا این که این اختلال عقل است، همانطور که آفریده‌اند و مراد همان است که در قول او «وَيُبْصِرُونَ» است، ولی قول خود را وارد کرده است: «فَسَتُبْصِرُ» به طوری که دو طرف در گفتاری منصفانه (یعنی دعوت به انصاف) به شیوه سخنش: ﴿وَإِنَّا أَوْ إِيَّاكُمْ لَعَلَىٰ هُدًى أَوْ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ﴾ (سبأ/۲۴) زیرا قرآن به گوش آنها می‌رسد و بر آنها تلاوت می‌شود. (ابن عاشور، ۱۹۸۴، ج ۲۹: ۶۱)

در جایی که فتنه به شیطان اسناد داده شده، همانند آیه ۲۷ از سوره اعراف، به معنای فریب دادن و به انحراف کشیدن می‌باشد. طبرسی در مجمع البیان درباره اسناد فتنه و فریب به شیطان گوید: بار دیگر خداوند متعال خطاب به آدمیان کرده، می‌فرماید: شیطان شما را از راه دین گمراه نکند و از حق دور نسازد و بوسیله دعوت به معصیت، شما را گرفتار نکند. در اینجا در حقیقت شیطان را از گمراه کردن انسان‌ها نهی کرده می‌گوید: ای اولاد آدم، باید شیطان شما را گمراه نکند. اما خود اولاد آدم را نهی نکرده است. بدیهی است که چنین بیانی برای ترسانیدن مردم، مفیدتر و رساتر است؛ زیرا در عین حال اعلام خطر می‌کند که شیطان دشمن آنها و در کمین آنهاست و باید از او بترسند. (طبرسی، ۱۳۶۰، ج ۹: ۷۸)

در آنجا که فتنه به نفس اسناد داده شده است به معنای خودفریبی می‌باشد؛ یعنی اطاعت از هوای نفس انسان را در زمره منافقان و افراد بدفرجام قرار می‌دهد و در قیامت به خاطر این انتخابی که در دنیا داشته‌اند حسرت‌ها می‌خورند ولی سودی به حالشان نداشته و نوری ندارند.

در مواردی که فتنه به کافران و مشرکان اسناد داده شده است به تناسب موضوع و هدف آیه، معانی متعددی اراده شده، مانند: عذر و بهانه، فریب دادن، فریب خورده، در دام فتنه و آشوب افتاده، خطر و آسیب. در سوره اسراء آیه ۷۳ که فرمود: «وَإِنْ كَادُوا لَيَفْتِنُونَكَ ..» واژه «لیفتنونک» یعنی تو را فریب دهند. «فتنه» در اینجا به معنای فریب دادن است. (جعفری، بی تا، ج ۶: ۳۳۶) در آیه ۱۰۱ از سوره نساء واژه «یفتنکم» در لغت به معنای اختبار و امتحان به کار رفته سپس به کشته شدن، فتنه اطلاق شده است. (سمرقندی، بی تا، ج ۱: ۳۳۳)

در آیه ۱۱۰ از سوره نحل که فتنه به مؤمنان اسناد داده شده، به معنای شکنجه شدن و در بلا و امتحان قرار گرفتن می‌باشد. در تفسیر آیه آمده: فَتَنُوا معناه: أحرَقُوا، فتنه یعنی: سوختند و طلا و نقره در آتشی که آنها را سوزاند و الفتین: سنگ داغ سیاه است زیرا گویی خورشید آن را سوزانده و کسی که گفته آیات اخیر درباره قریش است، فتنه را به معنای امتحان و شکنجه در نظر گرفته است و این تأویل در برخی از کلام خداوند متعال تقویت می‌شود: ثُمَّ لَمْ يَتُوبُوا، زیرا این جمله درباره قریش منصفانه تر از کسانی است که در کفر مرده‌اند و اما قریش در زمان نزول آیه، کسانی بودند که بعد از آن توبه کردند و به محمد صلی الله علیه و آله ایمان آوردند. (اندلسی، بی تا، ج ۵: ۴۶۲)

در مواردی که ماده فتنه به فرعونیان اسناد داده شده است، معمولاً به معنای فریب دادن و به انحراف کشاندن و نیز به معنای تحت تأثیر تبلیغات گمراه کننده و نادرست قرار گرفتن آمده است.

و اما ماده فتنه در کاربردهای عام و کلی قرآنی، به معنای آشوب، هرج و مرج و فضای غبار آلود است که باعث فساد و انحراف و تباهی جامعه و اختلاف و تشتت کلمه می شود. به گفته بعضی گذاشتن طلا در آتش برای خالص شدن از ناخالصی هاست. (آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۲: ۶۵) در تفسیر نمونه در جمع بندی معنای فتنه آمده است: «در اینکه "فتنه" چیست، مفسران و ارباب لغت، درباره آن بحث هایی دارند؛ گاه به معنی آزمایش و امتحان است و گاه به معنی فریب دادن و گاه به معنی بلا و عذاب آمده، مانند: *يَوْمَ هُمْ عَلَى النَّارِ يُفْتَنُونَ دُوقُوا فِتْنَتَكُمْ* و گاه به معنی گمراهی آمده، مانند: *وَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ فِتْنَتَهُ فَلَنْ تَمْلِكَ لَهُ مِنَ اللَّهِ شَيْئاً* و گاه به معنی شرک و بت پرستی یا سد راه ایمان آورندگان، آمده؛ مانند آیه مورد بحث و بعضی آیات بعد از آن که می فرماید: *﴿وَقَاتِلُوهُمْ حَتَّى لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ وَيَكُونَ الدِّينُ لِلَّهِ﴾* ولی ظاهر این است که تمام این معانی به همان ریشه اصلی که در معنی فتنه گفته شد، بازمی گردد (همانگونه که غالب الفاظ مشترک چنین حالی را دارند)؛ زیرا با توجه به اینکه معنی اصلی قراردادن طلا در زیر فشار آتش برای خالص سازی، یا جدا کردن سره از ناسره است، در هر مورد که نوعی فشار و شدت وجود داشته باشد، این واژه به کار می رود؛ مانند امتحان که معمولاً با فشار و مشکلات همراه است و عذاب که نوع دیگری از شدت و فشار است و فریب و نیرنگ که تحت فشارها انجام می گیرد و همچنین شرک یا ایجاد مانع در راه هدایت خلق که هر کدام متضمن نوعی فشار و شدت است. این احتمال نیز از سوی بعضی از مفسران داده شده که منظور از "فتنه" در اینجا همان فساد اجتماعی باشد، از جمله تبعید کردن مؤمنان از وطن مألوفشان که این امور گاه از کشتن هم دردناک تر است، یا سبب قتل و کشتارها در اجتماع می شود، در آیه ۷۳ سوره انفال چنین می خوانیم: *﴿إِلَّا تَقْعَلُوهُ تَكُنْ فِتْنَةٌ فِي الْأَرْضِ وَفَسَادٌ كَبِيرٌ﴾* (در این آیه فتنه و فساد در کنار هم قرار گرفته)، (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۲: ۲۲-۲۳) بنابراین «واژه ها یا عناصر واژگانی یک زبان در اثر طول کاربرد و کثرت استعمال و به تناسب تجربه زبانی و نظام ادراکی گویشوران آن زبان، با برخی از ابعاد و ویژگی های معنای ارجاعی (وضعی) خود ارتباط تنگ تر و روشن تری پیدا می کند» (ناظری و دیگران، ۱۳۹۹: ۱۰۷) همچنین «وحدت موضوعی یا تناسب معنوی آیات سوره های قرآن به این معناست که بین آیات هر سوره یک سری روابط و پیوندهای معنایی وجود دارند که باعث می شوند متن هر سوره همچون یک بنای استوار، دارای بخش های هماهنگ و متناسب گردند. این روابط و پیوندها به شکل های مختلفی می توانند در ایجاد پیوند و آمیختگی معنوی نقش ایفا کنند» (عبداللهی و دیگران، ۱۴۰۰: ۲۵)

۵. نتیجه

تحقیق پیش‌روی بر آن بود که با نگاهی به کاربردها و کارکردهای فتنه و اشتقاقیات این ماده در قرآن کریم، ضمن تشریح کارکردهای اسنادی این واژه، به تبیین و معناشناسی هریک از این موارد بپردازد. از آنچه گذشت به نتایج ذیل دست یافتیم:

لغت‌شناسان برجسته زبان و ادبیات عرب، برای ماده فتنه در کاربردهای عربی و قرآنی معانی متعددی ارائه نموده‌اند، مانند: فریفته‌شدن؛ به فتنه و فریب انداختن؛ سوزاندن و گداختن چیزی بوسیله آتش؛ شکنجه کردن؛ آزمایش و امتحان کردن؛ جنگ و درگیری و آشوب‌هایی که میان مردم رخ می‌دهد؛ گمراه کردن؛ کفر و جنون؛ ناآرامی اضطراب و تشویش.

راغب اصفهانی لغت‌شناس برجسته قرآنی در کتاب ارزشمند خود آورده‌است: واژه «فتنه» از افعالی است که هم از سوی خدای تعالی و هم از جانب بندگان به‌کار رفته‌است، همانند بلیه، مصیبت، قتل، عذاب و دیگر افعال ناپسند و کریه. هر گاه فتنه از خدای تعالی باشد به مقتضاء و وجه حکمت است و اگر فتنه از انسان بدون امر و حکم خدای متعال سر بزنند نقطه مقابل حکمت الهی است.

ماده فتنه در کاربردهای قرآنی غالباً در شکل متکلم وحده از فعل ماضی و سپس در قالب دیگر اشتقاقیات به کار رفته‌است؛ برای فهم درست معنای این واژه در هر کاربرد و اسنادی که دارد، باید اموری مانند سیاق آیه و گاه شأن نزول و فضای نزول آیه را مورد توجه قرار دهیم.

منابع

قرآن کریم

- آلوسی، سید محمود (۱۴۱۵ق) روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن فارس، احمد (۱۴۰۴ق) معجم مقاییس اللغة، چاپ اول، قم.
- اندلسی، ابن عطیه، (بی تا)، المحرر الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز، لبنان: دار الکتب العلمیه.
- پالمر، فرانک ر، (بی تا)، نگاه‌های تازه به معنی‌شناسی، ترجمه: کورش صفوی، چاپ دوم، تیلور، جان آر و لیتل مور، جانت (۱۳۹۶ش)، زبان‌شناسی شناختی، ترجمه: وجیهه فرش، ترجمه فرش، ویراستار و ناظر علمی: دکتر آریتا افراشی، چاپ اول، تهران: نشر نویسه پارسی
- جعفری، یعقوب (بی تا)، کوثر، بی جا.
- درویش، محیی الدین (۱۴۱۵ق) اعراب القرآن و بیان، سوریه: دار الارشاد.
- راغب اصفهانی، ابوالقاسم حسین بن محمد (۱۴۱۲ق) المفردات فی غریب القرآن، بیروت: دار القلم.
- راسخ مهند، محمد (۱۳۸۹ش)، «بررسی معانی حروف اضافه مکانی فرهنگ سخن بر اساس معنی‌شناسی شناختی»، مجله ادب پژوهی، ش ۱۴، صص
- روشن، بلقیس و اردبیلی، لیل (۱۳۹۲ش)، مقدمه‌ای بر معناشناسی شناختی (مجموعه نشانه‌شناسی و زبان‌شناسی ۱۴)، چاپ اول، تهران: نشر علم
- زمخشری، جار الله محمود بن عمر (۱۴۰۷ق) الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الاقوال فی وجوه التأویل، بیروت: دارالکتب العربی.
- سمرقندی بلخی، ابواللیث نصر بن محمد، (بی تا) تفسیر القرآن الکریم المسمی بتفسیر بحر العلوم، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- شیخ سنگ تجن، شهین، (پاییز و زمستان ۱۳۹۶)، «بررسی طرح واره‌های تصویری در ضرب المثل‌های گویش تالشی در چهارچوب معنی‌شناسی شناختی»، دو فصلنامه‌ی علمی - پژوهشی زبان شناخت (پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی)، سال هشتم، شماره‌ی دوم، صص ۱۱۳-۱۰۳
- صاحب، اسماعیل بن عیاد (۱۴۱۴ق) المحيط فی اللغة، چاپ اول، بیروت: عالم الکتب.
- صفوی، کورش (۱۳۸۶ش)، آشنایی با معنی‌شناسی، چاپ اول، تهران: پژوهش‌های زبان‌شناسی و پژوهش‌های علوم انسانی و صفوی، کوروش (۱۳۸۲)، درآمدی بر معنی‌شناسی، چاپ دوم، تهران: انتشارات سوره مهر حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۷۴ش) ترجمه تفسیر المیزان، ترجمه: موسوی همدانی، سید محمدباقر، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه‌ی مدرسین حوزه علمیه قم.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۶۰ش) ترجمه مجمع البیان فی تفسیر القرآن، محمد بیستونی، تهران: انتشارات فراهانی.
- عبداللهی، حسن، نورمحمد خدایاری و علی نوروزی (۱۴۰۰ش) «بررسی نقش ساز و کار تقابل در پیوند آیات قرآن (با محوریت سوره آل عمران)» دوره سیزدهم، شماره ۴ (پیاپی ۲۷)، Doi: 10.22077/Jallv13/10.22077.169528، صص ۳۹-۲۱.
- فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۰۹ق) کتاب العین، چاپ دوم، قم: هجرت.
- گیرتس، دیرک (۱۳۹۸ش)، نظریه‌های معنی‌شناسی واژگانی (از سری کتاب‌های نگین‌های زبان‌شناسی ۱۳)، ترجمه: کورش صفوی، چاپ سوم، تهران: نشر علمی
- لاینز، جان (۱۳۸۵ش)، مقدمه‌ای بر معناشناسی زبان شناختی، ترجمه: حسین واله، چاپ سوم، تهران: گام نو
- لیکاف، جورج، (۱۴۰۰)، قلمروی تازه‌ی علوم شناختی (آنچه مقوله‌ها درباره‌ی ذهن فاش می‌کنند)، کتاب یکم، ترجمه‌ی جهان‌شاه میرزا بیگی، چاپ چهارم، تهران: انتشارات آگاه.
- مراغی، أحمد مصطفی (بی تا) تفسیر المراغی، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- مصطفوی، حسن (۱۴۳۰ق) التحقیق فی کلمات القرآن، چاپ سوم، بیروت: دار الکتب العلمیه.
- مکارم شیرازی ناصر (۱۳۷۴ش) تفسیر نمونه، تهران: دار الکتب الإسلامیه.
- ناظری، حسین، علی کفاش زاده و عباس عرب (۱۳۹۹) سال دوازدهم، شماره ۲، شماره پیاپی ۲۳، Doi: 10.22077/Jallv13/10.22077.169528، صص ۱۱۱-۹۷.

نیشابوری، محمود بن ابوالحسن (۱۴۱۵ق) إيجازالبیان عن معانی القرآن، بیروت: دار الغرب الاسلامی.
 هال، رابرت اندرسن (۱۳۸۱ش)، زبان زبان شناسی، ترجمه: دکتر محمد رضا باطنی، چاپ سوم، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی

3-Evans, Vyvyan, k. Benjamin Bergen, and jorg Zinken(eds) (2007). ‘‘ The cognitive Linguistics Enterprise: An overview’’, The Cognitive Linguistics Reader, Equinox. Publishers. P: 263-266

Langaker, R.w. (1987). Foundations of Cognitive Grammer, Vo1.1. Stanford University Press.

سال دهم
 شماره اول
 پیاپی: ۱۸
 بهار و تابستان
 ۱۴۰۵

Reference

- The Holy Quran
- Alousi. S.M. (1415 AH) Ruh al-Ma'ani in Tafsir al-Qur'an al-Azeem, Beirut: Dar al-Kitab Al-Alamiya.[In Arabic]
- Ibn Faris. A. (1404 A.H.) Ma'jam Maqayis al-Lagheh, first edition, Qom.[In Arabic]
- Andalsi. I. A. (No date), the editor of al-Awjiz fi Tafsir al-Kitab al-Aziz, Lebanon: Dar al-Kutub Al-Elamiya.[In Arabic]
- Jafari. Y. (No date), Kausar, Bija. [In Persian]
- Darvish. M.(1415 AH) Arabs of the Qur'an and Bayan, Syria: Dar al-Arshad. [In Arabic]
- Ragheb Esfahani. H. (1412 AH) al-Mufardat fi Gharib al-Qur'an, Beirut: Dar al-Qalam.[In Arabic]
- Zamakhshari. J. (1407 AH) Al-Kashaf on the hidden facts of Tanzil and Ayun al-Aghawil in the ways of interpretation, Beirut: Dar al-Katab al-Arabi.[In Arabic]
- Samarqandi Balkhi. N. (No date) Tafsir al-Qur'an al-Karim al-Masmi in Tafsir Bahr al-Uloom, Beirut: Dar al-Kitab al-Alamiya.[In Arabic]
- Sahib. I.(1414 AH) al-Massin fi al-Lagha, first edition, Beirut: Alam al-Kutub.[In Arabic].
- Tabatabaei. M. H. (1374), translation of Tafsir al-Mizan, translation: Mousavi Hamedani, Seyyed Mohammad Baqer, Qom: Islamic Publications Office of Qom Seminary Society. [In Persian]
- Tabarsi. F.(1360), translated by Majmam al-Bayan in Tafsir al-Qur'an, Mohammad Bishtouni, Tehran: Farahani Publications.[In Arabic]
- Abdollahi, Hassan, Noor Mohammad Khodayari and Ali Nowrozi (1400) "Investigation of the role of confrontation mechanism in connecting the verses of the Qur'an (focusing on Surah Al-Imran)" 13th period, number 4 (series 27), Doi: 10.22067/Jallv13.i4.59538 pp. 39 -21.
- Farahidi. Kh.(1409 AH) Kitab al-Ain, second edition, Qom: Hijrat.[In Arabic]
- Maraghi. A. M. (No date) Tafsir al-Maraghi, Beirut: Dar Ihya al-Trath al-Arabi.[In Arabic]
- Mustafavi. H. (1430 AH) Researches in the Words of the Qur'an, 3rd edition, Beirut: Dar al-Katb al-Alamiya.[In Arabic]
- Makarem Shirazi. N. (1374) Tafsir Nemounch, Tehran: Dar Ketub Islamic.[In Persian]
- Nazeri, Hossein, Ali Kafashzadeh and Abbas Arab (1399) 12th year, number 2, serial number 23, Doi: 10.22067/Jallv12.i2.79331- pp.111-97.
- Neishabouri. M.(1415 AH) Ijaz al-Bayan on the meanings of the Qur'an, Beirut: Dar al-Gharb al-Islami.[In Arabic]
- 3-Evans, Vyvyan, k. Benjamin Bergen, and jorg Zinken(eds) (2007). "The cognitive Linguistics Enterprise: An overview", The Cognitive Linguistics Reader, Equinox. Publishers. P: 263-266
- Langaker, R.w. (1987). Foundations of Cognitive Grammer, Vol.1.1. Stanford University Press.